

Szemelvények a magyar esetrendszer terminológiájának történetéből*

1. rész

1. Bevezetés. A magyar esetterminusok történetének feldolgozása nyelvutomány-történetünk régi adóssága. Noha bizonyos tanulmányok már érintették a kérdést (BALÁZS 1987; ÉDER 1998; FIERIS 1979; KOVÁCS 2001), máig hiányzik a magyar esetrendszerhez kapcsolódó terminológia rendszeres leírása. A magyar grammatikák esetrendszerének fejlődésével legutóbb NAGY DÓRA (2022) foglalkozott, bár ő sem terminológiai szempontból.

Ebben a tanulmányban arra a kérdésre keressük a választ, hogyan alakult a magyar névszói esetnevek története: milyen előzményei voltak a magyar nyelvű esetterminológiának, hogyan változott, és van-e ma használatos, egységes, elfogadott terminusrendszere a magyar leíró grammatika e részének? Vizsgálatunk anyagát a korai grammatikák, valamint a 19., a 20. és a 21. század legfontosabb tudományos grammatikái adták. Nem törekedhettünk teljességre, így csak a legfontosabbnak tartott csomópontokat, műveket és tendenciákat igyekeztünk bemutatni.

2. A vizsgálat elméleti háttére. Maga az eset fogalma és a vele kapcsolatos terminológia korántsem problémamentes a különböző nyelvészeti irányzatokban. HASPELMATH (2006) is rámutat erre, kiemelve, hogy az esetekkel kapcsolatos terminológiát poliszémia, homonímia és szinonímia tarkítja: különböző háttérű nyelvészek a kissé vagy épp radikálisan eltérő fogalmakat azonos terminussal jelölhetik, míg a hasonló vagy azonos fogalmakat eltérő terminusokkal. Fontos tisztázni tehát, hogy ebben a tanulmányban a kognitív funkcionális felfogást követve megkülönböztetjük az esetviszonyt (esetfunkciót), ami egy (tipikusan igei) alaptag és a (tipikusan főnévi) bővítménye közti szintaktikai és szemantikai viszony, illetve az esetformát, ami az esetviszonyt fejezi ki. Az esetviszonyok és az esetviszonyokat kifejező esetformák között nincs feltétlenül egy az egyhez típusú megfelelés: egy esetforma több esetviszonyt is kifejezhet, illetve egy esetviszony több esetformában is megjelenhet (ONYt. 1064). Az esetformák lehetnek szintetikus formák (inflexiós végződések, esetragok) és analitikus formák (prepozíció, posztpozíció), esetleg adverbium.

Jelen tanulmányban a szintetikus esetformának nevezett névszói alakok terminológiáját vizsgáljuk a magyar grammatikairodalomban, azaz a morfológiai esetrendszer, az esetformák terminológiájának vizsgálatát tűztük ki célul. A tanulmány szükségszerűen érinti az egyes grammatikák esetfogalmát, illetve az eset morfológiai jelölőjének (esetforma) és az általa jelölt mondatnani funkcióknak (esetviszony)

* A szerzők köszönetet mondanak a tanulmány két anonim lektorának javaslataikért és LADÁNYI MÁRIÁNAK a kézirat korábbi változatához fűzött kritikájáért és tanácsaiért.

az összefüggését, az esetrendszer alakulását az egyes grammatikákban, de ezzel a kérdésekkel csak a terminológia megértéséhez szükséges mértékben foglalkozik.

Az esetterminusok jelen vizsgálatakor az úgynevezett szociokognitív terminológiai modell egyes elméleti alapvetéseit, megközelítéseit is felhasználtuk (a szociokognitív terminológiai modellről l. bővebben GYÓI 2023: 81–84). Ennek a RITA TEMMERMAN által kidolgozott elméleti keretnek lényege és legfőbb alapvetése, hogy magát a terminológiát dinamikusan és funkcionálisan közelíti meg, szakítva a korábbi hagyományok merevebb, zárt felfogásával és leírási rendszereivel, egyúttal pedig teret ad sokszínű és innovatív megoldásokkal operáló területek vizsgálatához is – ez utóbbi különösen fontos egy olyan, folyamatosan alakuló és változó terminusegyüttesnek a jellemzésekor, mint a magyar esetrendszerhez kapcsolódó terminológia.

A klasszikus wüsteri terminológiai modell egyértelmű és hagyományos definícióival, fogalmi struktúráival, a történetiséget mellőző szemléletével és egy az egyhez való megfeleléseivel a kommunikációs gátnak tekintett többértelműség és szinonímia teljes kiküszöbölésére törekszik (CABRÉ 1999: 5; TEMMERMAN 2000: 4–15). Ennek ellenpontjaként és kritikájaként lép fel a szociokognitív modell, melynek kiindulási alapja, hogy maga a terminológiai vizsgálat csakis nyelvi kontextusban lehetséges, az egyes kategóriákat pedig elsősorban saját környezetükben, szélesebb keretbe ágyazódva érdemes vizsgálni (TEMMERMAN 2000: 34–37). A temmermani alaptézisek közül kutatásunk számára hasznosnak bizonyult a poliszémia és szinonímia fontossága, egyes központi motívumok, elemek kiemelése és a diakrón szempontok figyelembevétele.

A vizsgálatban szereplő nyelvtanok esetterminológiájában a poliszém és szinonim alakok egyaránt megtalálhatók (előbbire jó példa a hagyományos görög-római modellből örökölt *ablativus* terminus, mely még az újmagyar korban is különböző funkciójú elemek közös neveként szerepel). E folyamatosan alakuló terminológiai részrendszer elemeinek kapcsán fontos megkeresni az egyes elemek névadásának hátterében álló lehetséges motívumokat (l. pl. VERSEGHY háromnyelvű rendszerének elemzését), a hozzájuk tartozó főbb irányzatokat és kapcsolódási pontokat, valamint a poliszémák, szinonimák mögött álló esetleges eltérő perspektívákat (l. szintén VERSEGHY terminológiai rendszereinél a dinamikus és statikus jelleg kettősségét).

A vizsgálat folyamán utalunk egyes prototipikus és központi elemekre, vizsgáljuk, melyek az egyes funkciókhoz köthető legtipikusabb alakok, milyen visszaköszönő vagy vándorló terminusok vannak jelen az egyes nyelvtanokban), valamint fontosnak tartjuk a történetiség kiemelését (hisz egy adott terminológiai rendszer története egyúttal mindig a szakterület fogalmi rendszerének, szemléletének és különböző helyzetekben való alkalmazásának története is).

Mivel maga az eset mint forma és mint funkció is a nehezebben megragadható nyelvi jelenségek közé sorolható (l. LADÁNYI 2008), a terminusok megalkotásakor szerep jut a metaforikus gondolkodásnak is.

A magyar nyelvű esetterminológia megalkotásában végig kiemelt szerepe volt a latin, majd később a német nyelvi hatásnak, latin, német tükörszavak

(kalkok) alkotásának, ezért érdemes utalni a tükörszavakkal kapcsolatos szakirodalom megállapításai is.

A tükörjelenség egy másik nyelvben keletkezett terminusalkotási mód átvételét jelenti: „Le calque est un emprunt de la forme interne” (UNBEGAUN 1932: 19). Az átvétel vonatkozhat a szemléleti keretre, gondolkodásra, a metaforikus megnevezés forrás- és céltartományának hasonlóságára. Jellemzően az eredeti megnevezés az adott kor vezető tudományos nyelvén keletkezik, ahol az általa jelölt fogalom is. A tükörszavak létrehozása egy másik nyelven a tudásátadás eszköze, ugyanakkor egyúttal a mintának használt megnevezés által létrehozott szemlélet, perspektíva, gondolkodási keret átvétele is (szemantikai kalk, *semantic loan*). Ha az átvétel a nyelvi forma tükrözését is jelenti, akkor tükörfordításról beszélünk (*loan translation*).

A tükörszavak által közvetített szemlélet azonban túlmutat az egyes terminusok létrehozásán. A hatás kimutatható a terminológiai rendszer további, az eredeti terminológiában nem szereplő terminusaiban is: az új terminusokat a meglevők mintájára hozzák létre, szemléleti és alaki oldalról is. Így az *ablativus* mintájára: *illativus*, *elativus*, *sublativus*, *delativus* stb.

3. Források. A vizsgálatba vont grammatikák korpusza. Célunk a kezdetektől a mai napig terjedő korszak terminusainak számbavétele volt, ezért a nagyobb részegységek lineárisan, időrendben követik egymást, a részekben belül viszont problémacentrikusan szerveződik az elemzés.

Mivel nem vállalkozhatunk teljes körű vizsgálatra, ezért az anyagot úgy szűkítjük, hogy korszakonként néhány fontos, a korra jellemző tudományos grammatikát választunk ki. A vizsgálat a magyar nyelvű terminológiára koncentrál, azonban ehhez szükség van az előzmények feltárására is. Így az első részben a középmagyar kor grammatikáinak esetneveit is megvizsgáljuk, külön kiemelve a SYLVESTER-nyelvtan (1539/1989) magyar nyelvű terminusait. Kitérünk az említés szintjén SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1610/2004), GELEJI KATONA ISTVÁN (1645/1906), KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY (1655/2008), PERESZLÉNYI PÁL (1682/2006), KÖVESDI PÁL (1686/2006) és KALMÁR GYÖRGY (1770) műveire.

Az újmagyar korból a Debreceni grammatika (1795), RÉVAI MIKLÓS *Elaboratio grammaticája* (1805), KASSAI JÓZSEF (1817), FÖLDI JÁNOS (1790) és FOGARASI JÁNOS (1843) művei alapján adunk rövid áttekintést. Kulcsfontosságúnak és fordulópontnak bizonyult a magyar esetrendszer leírásának és terminusalkotásának szempontjából VERSEGHY FERENC munkássága, így elemezzük mind latin nyelvű nyelvteni összefoglalóját (1793) és részletes grammatikáját (1816), mind német nyelvű nyelvtenét (1805), mind magyar nyelven írt grammatikáját (1818). A VERSEGHY utáni sokesetű rendszer esetneveit megvizsgáltuk az akadémiai nyelvtenban, A' magyar nyelv' rendszerében (1846) és SIMONYI ZSIGMOND nyelvtenaiban (1888, 1889, 1895).

A 20–21. századból az eltérő iskolák és paradigmák legfontosabb darabjait, pontosabban ezeknek az esetrendszerre vonatkozó fejezete/fejezetei szerepelnek: A mai magyar nyelv rendszere (TOMPA szerk. 1961, MMNyR. 1.); a klasszikus egyetemi tankönyv, A mai magyar nyelv (BENCZÉDY–FÁBIÁN–RÁCZ–VELCSOVNÉ

1968, MMNy.); a hagyományos rendszerű Magyar grammatika (KESZLER szerk. 2006, MGr.); a strukturális szemléletű Strukturális magyar nyelvtan (KIEFER szerk. 2020, StrNyt. 3.) és végül a kognitív szemléletet képviselő Osiris Nyelvtan (TOLCSVAI szerk. 2017, ONyt.). A névszóragozással foglalkozó fejezeteket ezekben a nyelvtanokban TOMPA JÓZSEF (MMNyR. 1.), VELCSOV MÁRTONNÉ (MMNy), BALOGH JUDIT (MGr.), KIEFER FERENC (StrNyt. 3.) és LADÁNYI MÁRIA (ONyt.) írták.

A grammatikákban használt terminusokat kézzel annotáltuk és összehasonlító adatbázisba rendeztük, ahol a sorokban egy adott végződés különböző grammatikákban használt terminusai vannak, az oszlopokban pedig egy adott grammatikában használt esetterminusok.

Külön vizsgálati szempont volt az esetek sorrendje, a megnevezések névadó mozzanata, az esetterminusok morfológiai felépítése, az esetterminusok egy grammatikán belüli rendszere, a latin és a német megnevezések hatása, illetve a grammatikák egymáshoz való viszonya. A szerzők reflexióit, a terminológiaalkotáshoz fűzött elméleti megjegyzéseit is feldolgoztuk.

4. A magyar nyelvű esetterminológia előzményei. A szociokognitív terminológia a terminusok történetiségét és az általa közvetített gondolkodási keretet és perspektívát hangsúlyozza. A magyar esetterminológia kialakulására ez különösen igaz. A korai magyar grammatikairódalom (grammatikák és ortográfiák) a görög-római hagyományos grammatikai leírás rendszerét követték, az eset fogalma és terminológiája erre épült, ezért először röviden erről szólunk. A korai munkák latin nyelven születtek, ha kivételesen magyar nyelvű szöveggel találkozunk, mint GELEJI KATONA ISTVÁN Grammatikatskájában (1645/1906), a terminusok ott is latin nyelvűek (kivétel SYLVESTER JÁNOS 1539-es grammatikájának tükörfordított terminológiája, l. alább). Igaz ez az esetek elnevezésére is. Az esetnevek kérdése azonban szorosan összefügg az eset fogalmának a korban tisztázatlan értelmezésével, az eset morfológiai jelölőjének (esetforma) és az általa jelölt mondattani funkcióknak (esetviszony) az összemosódásával.

4.1. Az eset fogalma és terminusai a görög-latin grammatikákban. A görög és a latin nyelvet, amelyeken a mai nyelvészet szemlélete és kategóriái kialakultak, ebből a szempontból a következők jellemzik: Az esetjelölő formák részben szintetikusak (névszói végzések), részben analitikusak (praeposíciók). A szintetikus formák kumulatív jelölésűek, vagyis az eset, a szám és a grammatikai nem együttesen jelenik meg rajtuk, pl. *terras*: nőnemű, többes számú tárgyasetű szó, 'földeket'. A szövégi többfunkciós toldalék a külső flexió, amelyek az agglutinatív magyarra nem jellemző, nyelvünkben, legalábbis a névragozásban, tipikusan egyfunkciós toldalékok vannak, pl. *föld* (szótő) + *-ek* (többes szám jele) + *-et* (tárgyrag). Az esetsorban van három grammatikalizálódott/sematikus eset: a szubjektumot jelölő nominativus, a direkt tárgyat jelölő accusativus, az indirekt tárgyat jelölő dativus, ezenkívül a jellemzően adnominális genitivus. A latinban az esetsort a lexikai tartalmú ablativus zárja (a görögben pedig a dativusnak van erősebben lexikális jellege). Mindkét nyelvben a vocativusnak (amely szintaktikailag nem illeszkedik a mondatba) csak bizonyos paradigmákban van a nominativustól eltérő alakja.

Az analitikus formák, a praeposíciók félszabad morfémák, amelyek pusztán az esetviszonyt jelölik – a nemet, a számot és a tőtípust a velük kapcsolódó névszó mutatja. A praeposíciók grammatikai jelentésük mellett többnyire még lexikai jelentésüket is őrzik. Ráadásul alakjuk változatos, nem alkotnak rendszert.

A görög és a latin grammatikusok a nyelv leírásához természetesen a saját nyelvük sajátosságaihoz illő kategóriarendszert állítottak fel (BLAKE 2001; HASPELMATH 2006). A latin grammatikusok az esetet morfológiai szinten értelmezték, ezen belül is csak a szintetikus esetformákat (a névszói végződéseket) tekintették esetnek. A *casus* tehát náluk a szintetikus esetformát és nem az esetviszonyt jelölte. Mivel az esetet morfológiai kritériumok alapján határozták meg, egy forma egy esetnek számított, függetlenül attól, hányféle viszonyt jelölhetett. Az esetek közül a nominativust és a vocativust alapformának tekintették, ami tisztán mutatja a szót, míg a többi az alapformától való elhajlásnak, eltérésnek (*declinatio*). Az eltérés neve görögül *ptószisz* (szó szerint: esés, eset) volt.

Az egyes eseteknek nevet is adtak. Az esetnevek a görög grammatikai leírásban jöttek létre, és az esetformát az általa betölthető legfontosabb funkció alapján nevezték el. Az öt eset: *onomasztiké* (alanyeset, szó szerint: 'megnevező eset') *aitiatiké* (tárgyeset, szó szerint: 'átható, okozó eset'), *geniké* (szó szerint: 'nemző, a leszármazást jelölő eset'), *dotiké* (részes eset, szó szerint: 'adó eset') és a csak bizonyos névszóknál jelölt *klétiké* (megszólító eset). A grammatikai leírás kanonizálódása előtt ezeknek az elnevezéseknek több változata is volt: más és más névadó motívumok alapján a *ptószisz geniké* lehetett *patriké* (apai eset, mivel az apa neve a fiú neve mellett állt genitivusban), *ktétiké* (latinul *possessivus*, a birtoklás esete).

A görög és latin grammatikusok tisztában voltak azzal, hogy egy esetforma többféle funkciót is betölthet, s hogy az esetforma neve ezek közül a legfontosabb, kiemelkedő funkcióra utal. Erről tanúskodik az 5. századi PRISCIANUSnak egy eseterminológiai szempontból igen fontos megjegyzése: „Minden egyes esetnek tehát sokféle más és különböző jelentése van, de az ismertebb és gyakoribb jelentésükről kapják az elnevezésüket...” (PRISCIANUS, Inst. 5. 73). A latin grammatikai terminológia tudatos, programszerű tevékenység volt, az első században MARCUS TERENTIUS VARRO és a retorikus MARCUS FABIVS QUINTILIANUS, a 4. században AELIVS DONATUS, majd az 5. században PRISCIANUS tevékenysége nyomán, hogy hely hiányában a többieket ne is említsük. Az esetneveket teljes tükörfordításban ültették át latinra: *casus nominativus*, *accusativus*, *genitivus*, *dativus*. Az *accusativus* (szó szerint: vádoló eset) megnevezés egy félrefordítás eredményeként született meg: VARRO a görög *aitiaomai* 'áthat, okoz' ige egy másik jelentését 'okol, vádol' vette alapul. A latinban a fentiekén kívül van egy szemantikus esetforma, ami a görögből hiányzik. Ezt a sokféle funkciója közül a térbeli alapfunkciót kiemelve *ablativus*-nak (szó szerint: 'elvivő eset') nevezték el. Ez tehát latin újítás (hiszen a görögben nem volt, ezért néha a *casus Latinus* névvel is illették).

Érdemes megjegyezni az esetnevek morfológiai felépítését: a forma legfontosabbnak vélt funkciójára utaló ige (*nomino* 'megnevezek', *accuso* 'okolok', *geno* 'nemzek', *do* 'adok') passivum perfectum (supinum) töve + *-ivus* esetnévképző: *nominat-* + *-ivus*, *dat-* + *-ivus*. Az *-ivus* latin képző az igék passivum perfectum (supinum) tövéhez kapcsolódik, jelentése 'vmihez tartozó, vmilyen jellegű'. Ele-

inte passzív jelentésű képző volt, majd fokozatosan aktív jelentésben is kezdték használni. (Bővebben BREITMEYER 1933; LANGSLOW 2012.) Ezt a latinban igen termékeny képzőt kezdetben a *nominativus* és az *accusativus* esetnevek megalakításában használta fel VARRO a görög *-ikos* képző tükörfordítására, kiszorítva más, korábbi morfológiai megoldásokat, mint pl. *casus nominandi*, 'a megnevezés esete'. A minta VARRO után gyorsan áterjedt a többi esetre is.

Az *ablativus* terminussal QUINTILIANUS-nál találkozunk először a Szónoklattanban (2009: 92). Ez a terminus morfológiailag három elemből áll: a mozgást jelentő *fero* 'hoz, visz' ige supinum töve:¹ *lat-*, előtte a mozgás irányát jelölő prepozícióval: *ab-*, utána az esetnévképzővel: *-ivus*, tehát *ab-* + *lat-* + *-ivus*. Pontos fordítása az 'elvitelhez tartozó, az elvitelt megjelölő eset'. A magyar tükörfordítás ezt egy egyszerű cselekvő melléknévi igenévvel adja vissza: *elvivő*, *eltávolító*. Az *ablativus* terminus adta később az elsődlegesen téri viszonyokat jelölő esetformák megnevezésének mintáját: a mozgás irányát megjelölő prepozíció + a mozgást jelölő *lat-* supinum tő + *-ivus* esetnévképző. Ennek a mintájára: *allativus*, *sublativus*, *delativus* stb. (l. később).

Az analitikus esetformákat alaki önállóságuk miatt külön szófajnak tartották. Ez a szófaj a nevét onnan kapta, hogy az elemei a két fő szófaj, az ige (gr. *rhéma*, lat. *verbum*) és a névszók (gr. *onoma*, lat. *nomen*), illetve névmások (gr. *antonüma*, lat. *pronomén*) előtt is állhattak. A görög terminus a *protheszisz* ('elője tétel'), latinul ennek a tükörfordítása: *praepositio*. A *praepositio* kapcsolódhatott igékhez igekötőként, megnevezése ekkor: *praepositio coniuncta* ('kapcsolt előljáró'), az igekötős igét összetett szóként kezelték. Állhatott névszók előtt előljáróként, megnevezése ekkor: *praepositio separata* ('elválasztott előljáró').

4.2. A középmagyar grammatikák eseterminológiája. A görög-római hagyományt a latin grammatika közvetítette Európa számára kategóriáival és terminusaival. A nemzeti nyelvtanok megszületésekor a nyelvelírás természetes és alapvető mintája a latin grammatika volt, kategóriáit pedig univerzálisnak és általános érvényűnek vélték. A latin rendszer adaptálása a magyarra, a latin esetek számának mechanikus átvétele, a hagyományos görög-római modellben használt esetkritériumok alkalmazása azonban számos problémát eredményezett.

A latin mintát követő korai magyar nyelvtanokban ugyanazokat az eseteket vették fel a magyarban is, mint amik a latin nyelvtenban szerepeltek. Vagyis a magyarban is felvettek nominativust (*-0*), accusativust (*-t*), genitivust (ennek az *-é* birtokjelet feleltették meg), dativust (*-nak/-nek*) és ablativust (*-tól/-től*) és egyes szerzők vocativust (ami megegyezett a nominativussal). (A genitivusnak kategorizált *-é* birtokjel problémájáról részletesen l. C. VLADÁR 2016: 97–101.)

A többi határozóragot, valamint a névutókat *praepositio*-nak nevezték, mivel a fordításban ezeknek latin előljárók felelnek meg. A határozóragokat a *praepositio affixa* (szó szerint: toldott előljáró) névvel illették, míg a névutókat a *praepositio separata* (szó szerint: különálló előljáró) névvel. Néha, a magyar sorrendiséget hangsúlyozva, a *postpositio* szót használták. Egészen leegyszerűsítve

¹ A *fero* ige csak imperfektumban használatos, passzívum perfektumban szuppletív tövet kap: *lat-*.

tehát a következőképpen feleltethető meg a korai grammatikák rendszere és a mai rendszer egymásnak:

1. táblázat

A korai grammatikák esetterminológiája

A korai grammatikák rendszere		Mai rendszer
casus		esetragok
prae(/post)positiones	affixae	
	separatae	névutók

Világos volt, hogy az ún. casusok és az ún. prae- vagy postpositiók, akár a szó részei (*affixa*), akár elkülönülnek tőle (*separata*) összetartoznak, ezt a szerzők meg is fogalmazták (SZENCZI 1610/2004: 80, PERESZLÉNYI 1682/2006: 365). PERESZLÉNYI éles szemmel veszi észre az esetrendszer koherenciáját: „Az előjárók ismerete az egész szintaxis foglalata, ami az igék szerkesztését illeti. A tárgyesetet és a részes esetet vonzó igéken kívül minden más igei szerkezet kizárólag a hozzátett előjárók segítségével jön létre: ezek kétfélék: különállók [névutók] és kapcsoltak [határozóragok].” (PERESZLÉNYI rendszerének elemzését l. CSER 2015: 84–86).

A terminológia azonban tarkább volt, mint a fentebb vázolt rendszer: *casus* (a latin esetrendszer fordítására kanonizálódott ragok) + *praepositio affixa* (a többi magyar határozórag). Egyrészt a szerzők igyekeztek a megnevezésben a magyar nyelv sajátosságát érzékeltetni, a mai értelemben vett határozóragoknak megfelelő toldalékokra többen inkább a *postpositio* szót javasolták a *praepositio* helyett. Másrészt a magyarázó szövegekben) sokszor a végződés (*terminatio*) vagy a szótag (*syllaba*) néven is említik a *praepositio affixa* elemeket.

Az első ránk maradt magyar grammatikában SYLVESTER (1539/1989) pontosan ugyanazokat az eseteket írja le a magyar nyelvben is, mint a latinban, és mindegyikhez magyar megnevezést is ad. Sylvester esetmegnevezései (mint minden más magyar nyelvű grammatikai terminusa is) a latin terminusok tükörfordításai: *nevező*, *vádoló*, *adó*, *nemző*, *elvivő* és *hívó eset*.

A korai grammatikákban a latin rendszer állandósult. A szerzők táblázataikban, ragozási mintáikban a latin esetsort követték, egy-egy esetet hozzáadva vagy elvéve, a többi ragot pedig *praepositio*-nak kategorizálták és nevezték. Az esetek közül négy esetet mindig, minden szerző létezőnek tartott a magyarban: a nominativust (-*o*), az accusativust (-*t*), a genitivust (-*é*) és a dativust (-*nak/-nek*). Ennek a magyarázata az lehetett, hogy a nominativus, accusativus, dativus a legfontosabb, grammatikalizálódott/sematikus esetek, amelyeknek van egyértelmű latin megfelelőjük, így ezek helyzete a leírásban a latin mintától függetlenül is szilárd volt. Az ablativus megítélése ingadozott. Vagy *ablativus*-nak nevezték a magyar határozóragok nagy részét (SZENCZI, KÖVESDI, PERESZLÉNYI, GELEJI KATONA stb.), az ablativust sokféle alakú és funkciójú „gyűjtőkategóriává” téve. Vagy épp ellenkezőleg: egyetlen magyar ragot sem tartottak ablativus esetnek, hanem azt mondták, hogy a magyarban csak a fenti négy eset létezik, minden más *praepositio*

affixa, a *-tól/-től* éppúgy, mint a *-ból/-ből*, *-val/-vel* stb. Ezt képviselte többek közt KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY (1655/2008), GYARMATHI SÁMUEL (1794), KALMÁR GYÖRGY (1770) stb.

Hogy pontosan mely végzések kerülhettek a *praepositio affixa* kategóriájába, azt azért nehéz megítélni, mivel a lista szerzőnként változott egy kicsit, és a szerzők nem adtak kimerítő listát, csak a feltehetőleg legfontosabbnak tartott, tipikus alakokat sorolták fel. A mindenhol előkerülő elemek: *-ért*, *-nál/-nél*, *-ra/-re*, *-ba/-re*, *-ban/-ben*, *-val/-vel*, *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től*, *-hoz/-hez/-höz*. Ezek közös jellemzője, hogy szemantikus viszonyokat fejeznek ki (épp ezért ingadozhatott a kategorizálás az ablativus és a *praepositio affixa* közt). Történetüket tekintve önálló szóból erednek, egy-egy grammatikalizációs folyamat végén váltak raggá, és többük esetében található olyan határozószó, amely ennek a grammatikalizációs folyamatnak egy pontján vált el a névutón át raggá fejlődő formától. Ezzel összefüggésben formailag testes ragok, még nem teljesen elhomályosodott lexikális jelentéssel.

Ezek a *praepositio*nak kategorizált határozóragok a kategória tipikus példányai. Léteznek azonban olyan, esetviszonyt kifejező névszói toldalékok, amelyek nem szerepelnek a latin esetsorban, de nem is tipikus *praepositio affixa*k. Ilyenek a határozószók képzői, ahol a velük képzett határozószók vonzatként szerepelhetnek, viszont nem minden szófajon, hanem csak mellékneveken jelenhetnek meg, és inflexiók toldalékkal ellátott szóalakhoz nem járulhatnak. Esetleg olyan ragok, amelyek más szempontból térnek el a prototipikus névszóragoktól, például kevésbé testesek. Ezeknek „esélyük” volt arra, hogy a korai grammatikákban esetté nyilvánítsák őket.

Időnként a szerzők egy-egy új esetet is beiktattak, aminek latin nevet adtak. A *-vá/-vé* SZENCZINÉL (1610/2004: 48) *mutativus* ’átváltoztató eset’, KOMÁROMI CSIPKÉSINÉL (1655/2008: 47) *traductivus* ’átalakító eset’. Az *-ul/-ül* SZENCZINÉL *casus adverbialis* ’határozói eset’ vagy *assimilativus* ’hasonlóvá tevő eset’, az *-n* KOMÁROMINÁL *locativus* ’helyhatározó eset’, a *-stul/-stül* neve *coniunctivus* ’összeszekítő eset’. A korai magyar grammatikák esetrendszerét és fentebb bemutatott terminológiáját látjuk a 18. században is.

Az esetnevek morfológiai felépítése a fentebb tárgyalt mintát követte: a legjellemzőbb esetviszonyra utaló ige supinum töve + *-ivus* esetnévképző.

5. A magyar nyelvű esetterminológia kialakulása és eltűnése az újmagyar korban.

5.1. Latin mintájú kevés esetes rendszerek. A nyelvéírásra gyakorolt erőteljes latin hatás az újmagyar kor első felében is makacsul tartja magát. A grammatikaszerzők a kevés esetes rendszerrel dolgoznak. A hatos rendszer gyakorta négyessé szűkül: nominativus – accusativus – genitivus – dativus, ami minden bizonnyal német hatásra vezethető vissza, de egyúttal megfelel a grammatikalizálódott/szemantikus eseteknek is. Ez még tovább is szűkülhet, így FOGARASI az 1843-as nyelvtnában már csak három esettel számol (a dativust és genitivust összevonja).

A grammatikák azonban már magyar nyelven is íródnak, tehát megjelennek a magyar nyelvű terminusok is. Ami az esetterminológia általánosabb fogalmi

keretét illeti, a leggyakoribb általános megnevezés a korszakban az *eset* (FÖLDI 1790/1912) és az *ejtés*, esetleg *ejtegetés* (DGr.; KASSAI 1817; FOGARASI 1843), ami nyilvánvalóan a latin *casus* tükörfordítása, amire a szintén a latinból tükörfordított német *Falle* terminus is ráerősíthetett. A névszói esetragozás szakszavai jellemzően a *hajlítás-hajtogatás* terminusok köré csoportosulnak: *Hajtogatás* (GYARMATHI 1794: 65–78); *szó hajlítás*, „A’ szó-hajlításonn a’ szónak különbb-különb-féle vég szótskának hozzá raggatása-által, úgy-mint a’ Név szónak Ejtések által (per casus)” (KASSAI 1817: 75). A *hajtogatás* szó a latin *declinatio* tükörfordítása (l. feljebb), ami a hagyományos görög-római grammatika flektáló/hajlító nyelvtípusra érvényes, morféimákra nem szegmentáló szemléletét közvetíti, miközben a szövegből világos, hogy nálunk ez nem a szóalak elváltoztatásával, hanem “vég szótskának hozzá raggatása-által” megy végbe. A magyar szemlélet szerinti *ragozás* terminust először TÁNCSICS 1844-es grammatikájában találjuk (TESz. 3: 331).

A magyar esetrendszer terminológiájában a korszakban két fő tendencia rajzolódik ki: az egyik tükörfordításokat használ. A másik viszont megkérdőjelezi a hagyományos terminusokat: vagy teljesen elhagyja és sorszámokkal helyettesíti őket, vagy a megváltoztatásukra tesz javaslatot.

5.1.1. A latinból tükörfordított terminusok. Az első megoldás legradicionálisabb példája FÖLDI JÁNOS nyelvtana (FÖLDI 1790/1912: 98), mely nemcsak a latin hatesetes struktúra keretét használja fel, de a terminusai is a latin szakszavak tükörfordításai (*Nevező efet*, *Bíró efet*, *Adó efet*, *Vádoló efet*, *Hívó efet*, *Elvevő efet*). Hasonlóan a latin terminusok szó szerinti fordításai szerepelnek GYARMATHI Nyelvemsterében, ő a négyesetes rendszerben mozog: *Nevező*, *Bíró*, *Adó*, *Vádlo* (GYARMATHI 1794: 65). (Megjegyzendő, hogy szintén a korábbi hagyományt követve, a *Bíró efet* megnevezés mindig az -é birtokjelre vonatkozott.)

Egy fél évszázaddal később FOGARASI JÁNOS, aki jól láthatóan a mai felfogás szerinti sematikus/grammatikalizálódott esetekre koncentrált (ezeket a belső viszony kifejezőinek nevezi), háromra redukálja a magyar esetragok számát, mivel a *-nak/-nek* végződés szerinte mind a dativus, mind a genitivus jelölője. A terminológiában érdekes kettősség figyelhető meg nála: egyrészt megmarad a hagyományos latin esetnév tükörfordítása, de mellette párhuzamosan ott van a kibontakozó funkcionális szemléletet tükröző megnevezés: *nevező* (vagy *alany*-) *ejtés*, *szenvető* (vagy *tárgy*-) *ejtés*, illetve a *-nak/-nek* rag kettős funkciójára utaló *részes* (vagy *birtokos*, vagy *tulajdonító*) *ejtés* (FOGARASI 1843: 110). Ezek a funkcionális szemléletet jelző megnevezések korábban már a Debreceni Grammatika magyarázataiban is megragadhatóak voltak (l. később), a *tárgyeset* terminus pedig a 19. század elején jelent meg mint az *Akkusativobjekt* megfelelője (KOVÁCS 2001: 184).

5.1.2. A latin elnevezések megkérdőjelezése: nevek helyett számok. A másik tendenciára a terminusok „hiánya” jellemző. A latin terminusok tükörfordításai helyett az egyes esetragok (funkciók?) sorszámokat kapnak. Az újmagyar kor első felének fontosabb munkái közül a Debreceni Grammatika és KASSAI JÓZSEF nyelvtana (1817) él sorszámozott megoldással. Előbbi a hagyományos latin hatesetes rendszert alkalmazza (*Első Ejtés*, *Második Ejtés*, *Harmadik Ejtés*, *Negyedik*

Ejtés, Ötödik Ejtés, Hatodik Ejtés), míg KASSAI négyig számozza az esetragokat, elhagyva a vocativust és az ablativust.

A Debreceni Grammatika meg is indokolja ezt a névadási stratégiát: a latin terminusok egyszerű tükörfordításait nevetségesnek és a magyar nyelvre alkalmazhatatlannak tartja, elsősorban azért, mert a latin esetformák névadó funkcióit nem érzik a magyarra átvihetőnek, ezért szerintük sokkal praktikusabb számokkal jelölni eseteinket: „ez a főz, Casus, a Deák Grammatikábann, nem a főznek Végezetit jelenti, hanem azt esetet, tekintetet, vagy alkalmatosságot, mellyekben a Nevek változást szenvednek” (DGr. 20); „annyival inkább ezeket, főzről főzra fordítani így: *Nemző, Vádoló, Lopó Ejtés*, nevetség volna; és Nyelvünkhöz alkalmaztatni lehetetlen; mivel mi a Dativusnak, sokszor Genitivusi értelmet adunk; p. o. *embernek fja, hollónak tojása*. Könnyebb azokat számokkal különböztetni meg így: *Első, Második, Harmadik ’s a t.*” (DGr. 23).

Az idézetből nyilvánvaló, hogy a Debreceni Grammatikában az *ejtés* nem a forma, hanem az esetviszony neve. A harmadik és a hatodik ejtéshez többféle formát, olykor többféle, gyakran hasonló funkciót is rendel: a harmadik ejtés a közvetett tárgyat jelölő formákat, míg a hatodik ejtés a szemantikus határozókat gyűjti magába. (Ez a megoldás, mint láttuk, korábban sem volt ismeretlen: a korai grammatikákban az ablativust használták homályos gyűjtőkategóriának.) A harmadik ejtésről ezt írják: „Valamint pedig a *nak, nek*, úgy im a következő Elölutóljárók is: *ba, be, hoz, hez, ra, re, ig, ért, vá, vé, ül, űl, felé, alá, mellé, gyanánt, ’s a t.* a Harmadik Ejtésnek jelei; p. o. János vitte a könyvet az *Oskolába*, fzenát rakott a *fzekérre*, Lovat vitt *jáfolhoz* ’s a t. Ezek: *Oskolába, fzekérre, jáfolhoz* valósággal a harmadik Ejtésbenn állanak; az adódvánn benne elő, hogy a tselekedet, mihez? kire? ’s a t. intéztetik; és a tselekedetnek egyenes célját jelentő Magábannérthető azonn kívül valyon mellették” (DGr. 21).

(Folytatjuk.)

GYÓI RENÁTA – C. VLADÁR ZSUZSA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem